

Jerzy Waszkiewicz

Badacz niezależny, Mińsk (Białoruś)
Independent researcher, Minsk (Belarus)

e-mail: jotwu26@gmail.com

Identyfikacja religijna i państwowa polityka wyznaniowa Białorusi

Religious Identification and State Religious Policy of Belarus

Рэлігійная ідэнтычнасць і дзяржаўная канфесійная палітыка Беларусі

Transformacja związana z rozpadem ZSRS wywołała szereg istotnych zmian w życiu społecznym i kulturalnym postsowieckiej społeczności. Jedną z najbardziej dostrzegalnych zaszła w sferze świadomości religijnej, w stosunku państwa do Kościoła. Prowadzone na Białorusi od lat badania socjologiczne wskazują, że większość respondentów uważających się za wierzących utożsamia się z określonym wyznaniem. Samoidentyfikacja ta ma jednak raczej podłoże historyczne, obyczajowe, nie wynika z potrzeby wiary czy praktyk religijnych. Religijność ta nie jest motywowana ani intelektualnie, ani emocjonalnie. Dlatego we współczesnym społeczeństwie białoruskim większość osób uważających się za wierzące rzadko łączy wiarę w Boga z zachowaniami religijnymi jako wyrazem wiary. Jest to uwarunkowane faktem, że kilka pokoleń obywateli Białorusi wychowało się w ustroju komunistycznym, w warunkach wojującego ateizmu, bez jakichkolwiek związków z Kościołem.

Nieprzypadkowo obserwujemy na Białorusi zjawisko polegające na tym, że deklarowanie przynależności do konkretnego wyznania nie zawsze zgadza się z postawą człowieka autentycznie wierzącego w Boga. Ważnym kryterium religijności jest nie tylko uznawanie się za osobę religijną, ale również intensywność realnego udziału w obrzędach religijnych (uczestnictwo we mszy świętej, modlitwach, przystępowanie do komunii świętej i in.). Zgodnie z sondażami socjologicznymi przeprowadzonymi w 2010 roku za zwolenników światopoglądu religijnego uznało się prawie 84% respondentów, lecz za wierzących uważało siebie 58,9% obywateli kraju¹.

¹ E. М. Бабосов, *Социодинамика религиозности в современном белорусском обществе*, „Социология” 2013, nr 3, s. 64. Już w latach 90. uważano, że część wiernych jest bliska „punktu nasycenia” (około 50% ogólnej liczby respondentów), a możliwości dalszego wzrostu poziomu

Realny obraz skali i stopnia religijności, wpływających na zachowania poszczególnych grup ludności Białorusi, dają regularne badania socjologiczne. Z przeprowadzonych w październiku–listopadzie 2012 roku przez Instytut Socjologii Narodowej Akademii Nauk Białorusi sondaży wynika, że przeważająca większość badanych uznaje się za prawosławnych². Jednak, jak zaznaczano wyżej, dla realnego wyobrażenia o poziomie religijności nie wystarczy odnotowanie samej deklaracji przynależenia do określonego Kościoła: prawosławnego, katolickiego, protestanckiego. Innymi słowy, nie można poprzestać jedynie na odnotowaniu określonej liczby osób, uważających się za wierzących. Należy również uwzględnić stopień rzeczywistej religijności, przejawiającej się zazwyczaj w praktykach religijnych, uczestniczeniu w obrzędach. Okazało się, że za głęboko wierzących uważa się 4% ogólnej liczby pytanых, „po prostu wierzących” – 28,5%, „nie za bardzo wierzących” – 30,4%, przywiązanych do tradycji religijnej, lecz niewierzących – 17,5%. Gdy socjologowie próbowali ustalić stopień realnego uczestniczenia badanych w religijnych obrzędach, okazało się, iż z ogólnej liczby pytanых 27,5% respondentów uczestniczy w nich jeden lub dwa razy w roku (praktycznie tylko podczas wielkich świąt: Wielkiej Nocy i Bożego Narodzenia), 28,7% – kilka razy w roku, 6,9% – jeden lub dwa razy na miesiąc, i tylko 4,6% – co tydzień, 1,1% – kilka razy dziennie, zaś 17% – nigdy (14,0 % nie udzieliło odpowiedzi)³.

Zatem jedna z cech kształtującej się obecnie na Białorusi tożsamości religijnej to rozbieżność między uznawaniem się człowieka za wierzącego (złożeniem odpowiedniej deklaracji) a rzeczywistymi zachowaniami w życiu codziennym, przejawiającymi się uczestnictwem w praktykach religijnych. Niektórzy autorzy uważają, że można mówić o pojawieniu się w życiu religijnym Białorusi nowego typu człowieka wierzącego – sekularnego i partykularnego wiernego. Deklarując się jako wierzący (prawie połowa pytanых), wysoko oceniając rolę religii w zachowaniu kultury (ponad trzecia część badanych), uznając moralność religijną (ponad 40% respondentów), tacy wierni nie uczestniczą w życiu Kościoła. Jest to charakterystyczne zwłaszcza dla ludności prawosławnej, wśród której zaledwie 20% regularnie odwiedzało świątynię, czyli uczestniczyło we mszy świętej⁴. Stan ten białoruscy naukowcy tłumaczą faktem,

religijności Białorusinów, który miał miejsce w pierwszej połowie lat 90., są wyczerpane (*Основы идеологии белорусского государства. Курс лекций* (ред. С. Н. Князев, С. В. Решетников, Часть II, Минск 2005, s. 279). Jednak analiza porównawcza danych uzyskanych już w nowym tysiącleciu wykazała, że wzrost liczebności tej grupy nadal trwa (И. И. Пирожник, Л. Г. Новикова, Г. З. Озем, С. А. Морозова, *Беларусь после „религиозного бума“: что изменилось?*, „Социология” 2006, nr 4, s. 47–48).

² Wzrost identyfikacji z prawosławiem trwa od końca lat 90. W roku 1998 z prawosławiem utożsamiało się 62,8% pytanых; w 2004 – 70,4%; w 2006 – 72,6%. Przy czym wzrost ten odbywa się głównie kosztem zmniejszania się liczby osób, nieidentyfikujących się wcześniej z żadnym wyznaniem. И. И. Пирожник, Л. Г. Новикова, Г. З. Озем, С. А. Морозова, *op. cit.*, s. 50.

³ Е. М. Бабосов, *op. cit.*, s. 64–65.

⁴ Д. К. Безнюк, *Религиозная ситуация в Беларуси (опыт комплексного описания)*, „Социология” 2003, nr 2, s. 73. Przywołane dane pochodzą z wyników równoległych badań, przeprowa-

że prawosławie postrzegane jest raczej jako ideologia, co zakłada wtórność znaczenia rytuału. Wierni innych wyznań natomiast traktują swoją religię jako sposób samorealizacji duchowej, jako syntezę idei i zachowań⁵.

Istotne znaczenie ma też wyjawienie motywów religijnych zachowań. Badania socjologiczne udowodniły, że podstawowym motywem wpływającym na to, że respondenci uczestniczą we mszy świętej i innych praktykach religijnych, jest naśladowanie ogólnie przyjętych wzorów zachowań. Odpowiadając na pytanie, czym jest umotywowane ich uczestniczenie w nabożeństwach i innych uroczystościach religijnych, 51,2% udzieliło odpowiedzi, że „tak jest przyjęte”. O wiele słabszym motywem były przekonania religijne – 10,6%⁶.

Na podstawie analizy zgromadzonych empirycznie informacji niektórzy autorzy dochodzą do wniosku, że na współczesnym etapie rozwoju tożsamości religijnej w społeczeństwie białoruskim dominują pozareligijne, uwarunkowane świecką kulturą motywy zachowań religijnych⁷.

Również stopień religijności (intensywność wiary i uczestniczenia w życiu religijnym) jest znacznie mniejszy od wskaźnika poziomu religijności (liczby osób deklarujących wiarę w Boga i zaliczających siebie do konkretnego wyznania). To skłania do wniosku, że religijność większej części wiernych ma formalny, deklaracyjny charakter i nie towarzyszą jej głębsze przeżycia religijne, znajomość zasad wiary i praktyk własnego wyznania. Przeważa w niej pierwiastek tradycyjności, występującej najczęściej w postaci religijności sytuacyjnej, która nie jest przejawem głębokiej i szczerzej wiary w Boga, lecz nosi znamiona spontaniczności, znajdując wyraz od czasu do czasu, w określonych, przeważnie niepomysłnych, momentach życiowych, sprowadzając się w zasadzie do formalnego przestrzegania niektórych tradycyjnych obrzędów religijnych, naśladowania etnicznych i wyznaniowych stereotypów zachowań⁸. Zgodnie z danymi uzyskanymi przez białoruskich socjologów w światopoglądzie mieszkańców Białorusi religia nadal nie stanowi wartości znaczącej. Masowy wzrost zainteresowania religią na postsowieckiej Białorusi w pewnym stopniu uwarunkowany był istniejącymi w ZSRS zakazami i reglamentacją wszystkiego, co miało jakikolwiek związek z religią. Można więc mówić raczej o zwiększonym zapotrzebowaniu na religię po

dzonych przez Instytut Socjologii i Technologii Społecznych Narodowej Akademii Nauk Białorusi w latach 1993–1995, 1998, 2000–2001 oraz Ośrodek Badań Socjologicznych i Politycznych Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w latach 1994, 1997–1998.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Е. М. Бабосов, *op. cit.*, s. 65–66.

⁷ Л. Г. Новикова, *Основные характеристики динамики религиозности населения*, „Социологические исследования” 1998, nr 9, s. 96; Е. М. Бабосов, *op. cit.*, s. 65–66.

⁸ Л. Е. Земляков, *Взаимоотношение государства и конфессий в Республике Беларусь*, „Проблемы управления” 2011, nr 4, s. 38; Л. Е. Земляков, Н. С. Щёкин, *Государственно-конфессиональная политика в Республике Беларусь*, [na:] <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-konfessionalnaya-politika-v-respublike-belarus> [data dostępu: 03.03.2015].

upadku ideologii komunistycznej⁹. Masowa świadomość zsovietyzowanej społeczności nie potrafi przez dłuższy czas przebywać w próżni ideologicznej i szuka podpory światopoglądowej, nawiązującej do wzorów kulturowych tradycyjnie dominujących na tym obszarze cywilizacyjnym. W nowym środowisku społeczno-psychologicznym wystąpił szybko narastający proces zmiany orientacji ludności w kierunku swoistego typu światopoglądu religijnego, łączącego w sobie elementy wiary i agnostycyzmu, co było spowodowane brakiem odpowiedniego doświadczenia i dogłębnego uświadczenia istoty chrześcijaństwa. Dlatego „nowa religijność” zaczęła występować przeważnie nie w formie nawrotu do tradycyjnej (ortodoksyjnej) wiary, lecz bardziej w postaci spontanicznych poszukiwań duchowych jednostki. Brak wśród nowo nawróconych znajomości wymagań kościelnych kanonów oraz deklaracyjny charakter wiary spowodowały, że najczęściej przejmowano tylko zewnętrzne atrybuty religijne, gdyż nawrócenie odbywało się w sytuacji, gdy kilka pokoleń w przeważającej większości nie miało żadnych związków z Kościołem i religią. Po zniknięciu komunistycznej presji ateizmu na świadomość masową i indywidualną osoby odczuwające metafizyczną potrzebę lub pociąg do religijnego światopoglądu, znalazły się w skomplikowanej sytuacji duchowej, ponieważ pozbawione zostały kształtującego się od dzieciństwa doświadczenia obcowania z religijnymi tradycjami i obyczajami. A więc tak zwane odrodzenie religijne w jego wymiarze masowym stanowiło nie tyle powrót do uświęconego tradycją chrześcijaństwa i jego źródeł duchowych, ile przejaw i masowe upowszechnienie nowego typu świadomości, niewątpliwie związanego z religią, lecz światopoglądowo nieokreślonego, bardzo eklektycznego i amorficznego.

Dzisiaj trudno jest wymienić dokładną liczbę wiernych poszczególnych wyznań na Białorusi, ponieważ oficjalna statystyka nic o tym nie mówi, podając jedynie liczbę oficjalnie zarejestrowanych gmin religijnych¹⁰. Dane uzyskane przez socjologów białoruskich można traktować jako szacunkowe. Wśród wierzących od 72% do 80% osób uważa się za prawosławnych; 9%–15% to katolicy; od 2% do 5% należy do różnych odłamów protestantyzmu; 0,2%–0,3% do wyznania mojżeszowego; blisko 1% wyznaje inne religie. W trakcie badań wyjaśniło się, że samoidentyfikacja wyznaniowa może nie zgadzać się z identyfikacją według kryterium wiary–niewiary, ponieważ w samoidentyfikacji badanych dominuje tożsamość kulturowo-cywilizacyjna. W świadomości części pytanych tożsamość wyznaniowa występuje jako swoisty substytut tożsamości etnicznej i kulturowej¹¹.

⁹ *Основы идеологии...*, s. 279–280.

¹⁰ W dniu 01.01.2014 r. na Białorusi istniało 1615 prawosławnych gmin religijnych i 488 katolickich. W ogólnej strukturze wyznaniowej kraju stanowiły odpowiednio 48% i 16%. Л. Е. Земляков, А. В. Шерис, *Религиозный фактор в национальной безопасности Республики Беларусь: политико-правовые аспекты*, [w:] *Философские исследования. Сборник научных трудов*, выпуск 2, Минск 2015, s. 161–162.

¹¹ Л. Е. Земляков, *op. cit.*, s. 38; Л. Е. Земляков, Н. С. Щёкин, *op. cit.*; *Основы идеологии...*, s. 280; *Особенности конфессиональной структуры Республики Беларусь*, [w:] *Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозной трансформации. Сборник статей*, ред. А. В.

W pewnym stopniu potwierdzają to inne badania socjologiczne. O ile 93,5% ludności kraju w 2011 roku deklарowało przynależność do jakiegoś wyznania, o tyle tylko 65% przyznawała, że wierzy w Boga¹². Tak istotna rozbieżność między deklарującymi przynależność do konkretnego wyznania a liczbą wierzących wskazuje na specyfikę religijnej tożsamości Białorusinów, istotnie wykraczającej poza ramy tradycyjnych zachowań religijnych. Ponadto, składniki pozareligijne, na przykład tożsamości prawosławnej, przeważają częstokroć nad religijnymi, nieraz w ogóle obywatel się bez nich¹³. Spora różnica między liczbą wierzących i utożsamiających się z poszczególnymi wyznaniem tłumaczy się właśnie fenomenem „kulturowo-religijnej” tożsamości, kiedy to niezależnie od wiary lub niewiary człowiek za pośrednictwem religii identyfikuje się z tym kręgiem kulturowym, w kształtowaniu którego historycznie dana religia uczestniczyła.

Istnieje też zróżnicowanie pod względem stopnia religijności między regionami Białorusi. O wiele częściej utożsamiają się z określonym wyznaniem mieszkańcy obszarów zachodnich niż wschodnich. W przygranicznych z Polską regionach Białorusi religia ma w życiu powszednim dalece większe znaczenie niż w jej obwodach wschodnich¹⁴. O ile w praktykach religijnych codziennie uczestniczy 2,9% mieszkańców obwodu grodzieńskiego, o tyle na przykład w Mińsku – 0,2%. Przy tym tożsamość religijna białoruskich prawosławnych, przejawiająca się we w miarę regularnym uczestnictwie we mszy świętej, jest zaakcentowana słabiej niż odpowiednie tożsa-

Данилов, Минск, 2002, s. 13; Д. К. Безнюк, *op. cit.*, s. 75. Według badań niezależnego białoruskiego ośrodka socjologicznego NISEPI, w roku 2013 prawosławnych było – 74,2%, katolików – 14,7%, („Новости НИСЭПИ”, выпуск 2 февраля 2013, s. 50). Natomiast w niereprezentatywnym sondażu internetowym, przeprowadzonym przez białoruski tygodnik „Nasza Niwa” w marcu 2015 r., przynależność do prawosławia deklарowało 30% wśród 2631 zgłoszonych odpowiedzi; za ateistów i agnostyków uznawało się 21%; za katolików – 20%; „chrześcijan ponad podziałami” – 17%; unitów – 8%; protestantów – 3% (*Апытанні пп.бу. Якой вы веры?*, „Наша ніва”, 18 сакавіка 2015, nr 11, s. 2).

¹² В. Федорович, *Верующих в Беларуси меньше, чем... православных*, „Свободные новости плюс”, 4 декабря 2012, nr 1, s. 6. Analizy dokonano na podstawie danych uzyskanych w sondażach przeprowadzonych przez Ośrodek Informacyjno-Analityczny przy Prezydencie Białorusi. Dla porównania, w roku 1997 z konkretnym wyznaniem utożsamiało się 77,8% mieszkańców Białorusi, z których za wierzących uważało się tylko 49% (badania przeprowadzone przez Ośrodek Badań Socjologicznych i Politycznych Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, w ramach którego pytano 4983 osoby). Л. Г. Новикова, *op. cit.*, s. 96.

¹³ Przykładowo, według danych rosyjskiego ośrodka badawczego ROMIR w 2002 r. za prawosławnych uważało się 69,3% Rosjan, a w Boga wierzyło 60%. Analiza rezultatów sondażu wykazała, że samoidentyfikacja – „jestem prawosławny” – w szeregu wypadków wynika nie z wyznania wiary albo akceptacji „prawosławnego stylu życia”, lecz wyłącznie z uznania prawosławia za historycznie wykształconą w Rosji tradycję. Л. П. Ипатова, *Православная идентичность как персональный портрет*, [w:] *Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России*, ответственный редактор В. С. Магун. Москва, 2006, s. 170–171.

¹⁴ М. Т. Авсиевич, Л. Е. Земляков, П. Н. Савостенко, *Религия в условиях современных перемен в Беларуси*, Минск 1999, s. 16.

mości protestantów i katolików. Istnieją również istotne odrębności uwarunkowane różnymi cechami, w tym także narodowymi. Na przykład w obwodzie grodzieńskim wśród wierzących mniej więcej regularnie uczestniczy w praktykach religijnych 50,8% pytanym Polaków, 26,2% Białorusinów i 22,3% Rosjan¹⁵.

Swoistość środowiska etnicznego w istotny sposób wpływa też na charakter, treść i ukierunkowanie religijności poszczególnych grup ludności. W strukturze społeczeństwa białoruskiego są obecne grupy wyznaniowe reprezentujące zbiorowości etniczne, wyróżniające się wśród rdzennej ludności przynależnością narodową i wyznaniową. Takie grupy kształtowały się z reguły w trakcie długotrwałych wpływów określonego wyznania na specyficzne elementy kulturowe i cechy kulturalno-obyczajowe tej grupy etnicznej, z którą wyznanie było historycznie związane. Poszczególne składniki kompleksu kultowego (rytuały, obrzędowość religijna, obyczaje, tradycje) nabierają wówczas charakteru i zabarwienia etnicznego. W konsekwencji różnice religijne są postrzegane jako etniczne, a etniczne jako religijne, czyli odmiennosć wyznaniowa staje się wyznacznikiem etnicznym, uświadomienie zaś przynależności etnicznej utożsamia się z przynależnością wyznaniową.

Polska mniejszość narodowa na Białorusi nie stanowi pod tym względem wyjątku. Trwałość tradycji wyznaniowej oraz zachowanie tradycji rodzinnych w postaci prywatnej pamięci są najbardziej znaczącymi czynnikami zachowania polskiej tożsamości narodowej. Polskość białoruskich Polaków nie posiada charakteru ekskluzywnego i nie wyklucza możliwości innej identyfikacji etnicznej. O wiele mocniej zaakcentowana jest ich identyfikacja jako katolików. W warunkach utraty przez język polski znaczenia polska tożsamość etniczna i kulturowa na Białorusi zachowywana bywa przeważnie dzięki ścisłym związkom z wyznaniem. Świadczy o tym fakt, że identyfikacja z przedstawicielami wyznania (81,1%) znacznie przewyższa taką z reprezentantami własnej narodowości (58%). Przy tym religijność białoruskich Polaków jest silnie zaakcentowana (za katolików uważa się 93,4% respondentów, w Boga wierzy 89,4% pytanym Polaków). Białoruscy Polacy podkreślają rolę Kościoła w zachowaniu polskiej kultury narodowej (78,6%). W odpowiedziach na otwarte pytanie „Co dla Pana(i) oznacza bycie przedstawicielem własnej narodowości, bycie Polakiem?” przeważają odpowiedzi wskazujące na znaczenie zachowania tradycji narodu (29,7%), uświadomienie przynależności wyznaniowej (26%). Pamięć o korzeniach i pochodzeniu (16%), znajomość narodowej historii i kultury (12,3%), znajomość języka ojczystego i posługiwanie się nim (8,9%) istotnie im ustępują¹⁶. Należy jednak pamiętać, że polska tożsamość jest bardzo homogeniczna. Opiera się nie tylko na etniczności, ale też na tradycji i warto-

¹⁵ E. M. Бабосов, *op. cit.*, s. 65–67.

¹⁶ Analizę cech etnicznej i kulturowej tożsamości białoruskich Polaków przeprowadzono w Instytucie Socjologii NAN Białorusi w grudniu 2008 r. (787 respondentów) podczas realizacji badań *Polska diaspora na Białorusi jako fenomen społeczno-kulturalny*. A. Л. Ластовский, *Этнокультурная идентичность поляков в Беларуси*, „Социология” 2011, nr 1, s. 123–124, 126–128; *vide*: Н. Беспмятных, Г. Кобяк, У. Розенфельд, Г. Щелбанина, *Национальное самосознание поляков Гродненской области: проблемы изучения*, [w:] *Беларусы і палякі: дыялог народаў*

ściach wiary. W Polsce tożsamość wyznaniowa jest równie ważna, jak narodowa, tworząc razem swoisty „stop” polskości. Ponad 70% Polaków mieszkających na Białorusi wybrało jednocześnie samoidentyfikację „Polak” i „wierzący”¹⁷.

Po przeprowadzeniu szeregu badań niektórzy białoruscy socjologowie doszli do wniosku, że przynależność wyznaniowa białoruskich Polaków wywiera dominujący bądź decydujący wpływ na ich narodowe samookreślenie. Zaznacza się przy tym, że tożsamość etniczna i kulturowa Polaków na Białorusi w istotny sposób różni się od tradycyjnego typu tożsamości narodowej. Podaje się nawet w wątpliwość zasadność używania takiego terminu do opisu tożsamości zbiorowej tej „grupy etnicznej”¹⁸. Zapomina się jednak, że zastosowanie podobnych kryteriów oceny do współczesnych Białorusinów również może kwalifikować ich do kategorii „grupy etnicznej”¹⁹.

Wydaje się, że mimo religijnego „odrodzenia” znaczenie czynnika wyznaniowego, jako formy utożsamiania się obywateli Białorusi z określoną grupą ludności, w istotny sposób zmalało. Jako dowód przytacza się na przykład wyniki spisów ludności, świadczące o spadku liczby polskiej mniejszości narodowej i praktycznie niezmienną liczebność katolickiej ludności w kraju, co tłumaczy się „wyważoną” edukacyjną i wyznaniową polityką państwa na Białorusi Zachodniej²⁰. Rzeczywiście, zgodnie z oficjalnymi danymi, w latach 1989–2009 liczba Polaków na Białorusi, nie emigrujących z kraju masowo, zmniejszyła się o 123 tysięcy. Trzeba jednak uwzględnić, że w latach 1989–1999 spadek liczebności był bardzo nieznaczny (22 tys.), co odpowiadało ogólnemu spadkowi liczby ludności kraju w tamtym okresie. W latach 1999–2009 natomiast liczba ta wzrosła prawie pięciokrotnie, sięgając ponad 100 tysięcy osób²¹. Zaznaczmy, że tak gwałtowne zmniejszenie się liczebności zbiegło się w czasie ze wzmocnieniem restrykcyjnej polityki państwa białoruskiego wobec polskiej mniejszości narodowej i delegalizacją Związku Polaków na Białorusi w 2005 roku.

і культур Х–XX ст.: Матэрыялы Міжнароднага круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.), Гродна 1999, s. 514.

¹⁷ Е. Н. Данилова, *Гражданские и этнические идентификации в России и Польше*, [w:] *Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России (Ответственный редактор В. С. Магун)*, Москва, 2006, s. 82.

¹⁸ Л. Навуменка, *Этнічная ідэнтычнасць палякаў на Беларусі*, „Гістарычны Альманах” 2002, nr 6, s. 187; А. Л. Ластовский, *op. cit.*, s. 126–127.

¹⁹ Chodzi o totalną rusyfikację Białorusinów, zarówno językową, jak i wynikającą z niej kulturową (na razie powierzchowną). Np. według badań, przeprowadzonych przez Ośrodek Systemowych Technologii Biznesowych SATIO, większość telewizorów na Białorusi preferuje programy w języku rosyjskim: 65% telewizorów woli oglądać programy wyłącznie po rosyjsku; 32% opowiada się za przeważnie rosyjskojęzycznymi programami. Stuprocentowe nadawanie w języku białoruskim akceptuje zaledwie 1,7% pytanym. „Рускі мір” у галаве, „Народная Воля”, 2 чэрвеня 2015, nr 47, s. 3.

²⁰ І. А. Марзалюк, *Уплыў канфесійнага фактара на фарміраванне этнічнай і нацыянальнай свядомасці насельніцтва Беларусі ў XIV пачатку XXI стагоддзяў*, [w:] *Этнічная, моўная і культурная разнастайнасць у сучасным грамадстве. Зборнік навуковых прац удзельнікаў Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі 29–30 мая 2014 г.*, Магілёў 2014, s. 36.

²¹ *Ibidem*.

Nie jest wykluczone, że w tych warunkach część Polaków obawiała się przyznawać do swojej narodowości podczas przeprowadzanego w 2009 roku spisu ludności.

Warto zwrócić uwagę na pewne zaniepokojenie białoruskich autorów poruszających kwestie związane z polską mniejszością narodową. Wskazywano m.in. na rzekome poparcie białoruskich zjednoczeń katolickich przez Związek Polaków na Białorusi i Episkopat Polski. Pejoratywnie wzmiankowano również o odprawianych po polsku nabożeństwach i wygłaszanych w tym języku kazaniach, kolportażu polskojęzycznej literatury mającej mieć charakter „polonizatorski”. Jednocześnie inicjatywy Kościoła prawosławnego, zmierzające do wspierania tendencji „do pogłębiania związków Białorusinów z kulturą rosyjską”, uznawano za proces pozytywny²².

Od roku 1989 ogólna liczba organizacji religijnych na Białorusi wzrosła ponad czterokrotnie²³. Położono również kres komunistycznej polityce wojującego ateizmu, co nie mogło nie wpłynąć na stosunki wzajemne państwa i Kościoła. Pojawia się zatem pytanie, na jakich zasadach będzie budowany nowy układ w warunkach pluralizmu religijnego.

Współcześni białoruscy ideolodzy zakładają, że stosunki między państwem i organizacjami religijnymi w istocie swej mają charakter polityczny, a religia stanowi atrybut ideologii białoruskiej państwowości²⁴. Uznają także za celowe wprowadzenie terminu „polityka państwowo-wyznaniowa”, przez którą rozumie się m.in. „świadomą działalność państwa, jego aparatu w celu osiągnięcia pożądaných rezultatów w dziedzinie religijnej instrumentami władczymi”²⁵. Nawet aspirujący do miana współczesnych prawosławnych „teologów” białoruscy badacze nie uznają religii za wyłącznie osobistą sprawę jednostki, twierdząc, że: „religia ma znaczenie dla państwa, ponieważ religia nie jest rzeczą prywatną”²⁶.

²² E. М. Бабосов, *Динамика религиозности в независимой Беларуси*, Минск 1995, s. 45–46. W tej analizie, dokonanej jeszcze przed referendum 1995 r., ostrzegano, że polskie wpływy mogą doprowadzić do konfliktów podczas dyskusji w kwestii nadania językowi rosyjskiemu na Białorusi statusu drugiego państwowego. Nie sugerując motywacji powyższych wywodów. zaznaczamy, że J. М. Babosov, niedysyjszy krytyk „katolickich falsyfikatorów nauki”, wcześniej był zwolennikiem ateistycznych propagandy i wychowania. E. М. Бабосов, *Современный католицизм и наука*, Минск 1964; *Атеистическое воспитание студентов (Редколлегия: E. М. Бабосов, М. Я. Ленсу, И. М. Квашина)*, Минск 1978; А. Верещагина, *О некоторых тенденциях современной конфессиональной ситуации в Беларуси*, „Социология” 1998, nr 2, s. 43; *Этнонациональное и религиозное самоопределение белорусов*, Минск 2002, s. 51–52; А. В. Данилов, В. А. Мартинович, *Особенности конфессиональной структуры Республики Беларусь*, [w:] *Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозной трансформации. Сборник статей*, ред. А. В. Данилова, Минск, 2002, s. 9.

²³ Л. Е. Земляков, *Взаимоотношение государства...*, s. 37; Л. Е. Земляков, Н. С. Щёкин, *op. cit.*

²⁴ *Основы идеологии...*, s. 286–287. Przywołany cykl wykładów, wydany przez Akademię Zarządzania przy Prezydencie Białorusi i będący dziełem 25 reżimowych naukowców, stanowi niejako oficjalną interpretację białoruskiej dydaktyki ideologicznej – może uchodzić za swego rodzaju wzór wykładni ideologii państwa białoruskiego.

²⁵ Л. Е. Земляков, Н. С. Щёкин, *op. cit.*; *Основы идеологии...*, s. 284.

²⁶ А. В. Данилов, *Религиоведческий подход к выработке концепции религии в „Законо о религиозных организациях Республики Беларусь”*, [w:] *Посткоммунистическая Беларусь*

Uznaje się świecki charakter państwa i sekularyzację sfery publicznej, jednocześnie zaznacza się jednak, że na Białorusi rola religii postrzegana jest niejednoznacznie. Chodzi tu przede wszystkim o „procesy wykraczające poza jej obręb i implikujące wpływ religii na populację”²⁷, głównie zmiany w trybie życia i sposobie myślenia ludzi zachodzące w efekcie oddziaływania religii²⁸. Dlatego państwo jako „gwarant społeczno-kulturalnej stabilności”²⁹ przejawia zainteresowanie religią. Jest w stosunku do niej „neutralne i indyferentne [...], będąc zainteresowanym zachowaniem swej własnej tożsamości”³⁰. W kształtowaniu fundamentalnych wartości społecznych państwo powinno „sprzyjać **własnym** [wyróżn. J. W.] tradycyjnym religiom”³¹. Nie od rzeczy będzie tu przypomnienie, że konkurencyjne postrzeganie religii jako czynnika wpływającego na świadomość społeczną jest wyraźną pozostałością po minionej epoce, pasującą do monopolu ideologicznego, narzucanego przez państwo autorytarne.

W pierwszych latach istnienia niezależnej Białorusi rozpoczęto kształtowanie nowego wzoru prawno-politycznych i państwowo-wyznaniowych stosunków, które zostały uregulowane przez konstytucję oraz ustawę o wolności wyznań³². Fundamentalnym dokumentem legalizującym zmiany w tej dziedzinie było uchwalenie w roku 1994 *Konstytucji Republiki Białorusi*, tworzącej podstawy demokratycznych zasad organizacji państwa. Część pierwsza artykułu 16 ustawy zasadniczej głosiła:

Wszystkie religie i wyznania są równe w obliczu prawa. Wprowadzenie jakichkolwiek przywilejów lub ograniczeń jednej religii lub wyznania w stosunku do innych nie jest dopuszczalne³³.

Ten klarowny i jednoznaczny w sensie prawnym zapis w 1996 roku zastąpiono bardziej mętnym sformułowaniem. Odpowiednia część artykułu została zmieniona i obecnie obowiązuje w następującej redakcji:

Religie i wyznania są równe w obliczu prawa. Stosunki państwa i organizacji religijnych są regulowane przez prawo z uwzględnieniem ich wpływu na kształtowanie się duchowych, kulturalnych i państwowych tradycji białoruskiego narodu³⁴.

в процессе религиозной трансформации. Сборник статей, под ред. А. В. Данилова, Минск 2002, s. 106.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Л. Е. Земляков, *Взаимоотношение государства...*, s. 37.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ А. В. Данилов, *Религиоведческий подход...*, s. 106.

³² Закон Республики Беларусь О свободе вероисповеданий и религиозных организациях от 17 декабря 1992 г., № 2054–ХІІ (с изм. и доп. от 17.01.1995), „Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь” 1995, nr 13.

³³ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Мінск 1994, s. 5.

³⁴ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі). Прынята на рэспубліканскім рэфэрэндуме 24 лістапада 1996 года, Мінск 2001, s. 8. Dokonana w roku

Taki zapis faktycznie oznacza zalegalizowanie braku równości religii między sobą. Ponadto kryterium kształtowania się duchowych, kulturalnych i państwowych tradycji nie jest kategorią prawną i może być traktowane w dowolny sposób, w zależności od politycznych, społecznych i naukowych przekonań znajdujących się u władzy grup.

Ostatecznie model państwowo-wyznaniowych stosunków został prawnie uregulowany w roku 2002, po uchwaleniu *Ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych*.³⁵ W posiadającej moc prawną preambule tej ustawy zapisano, że:

Niniejsza Ustawa reguluje stosunki prawne w zakresie praw człowieka i obywatela do wolności sumienia i wolności wyznania [...] wychodząc z [...] uznania decydującej roli Kościoła prawosławnego w historycznym kształtowaniu się i rozwoju duchowych, kulturalnych i państwowych tradycji narodu białoruskiego; duchowej, kulturalnej i historycznej roli Kościoła katolickiego na terytorium Białorusi; nieodłączności od wspólnej historii narodu Białorusi Kościoła ewangelicko-luterańskiego, judaizmu i islamu [...]"³⁶.

W tym sformułowaniu zawarto właśnie interpretację wprowadzonego wcześniej zapisu konstytucyjnego o uwzględnieniu wpływu wyznań na kształtowanie duchowych i kulturalnych tradycji narodu.

Prorządowi ideolodzy okrzyknęli ten akt prawny przejściem do zróżnicowanego modelu stosunków państwa z poszczególnymi konfesjami, podkreślając, że prawosławie historycznie było głównym wyznaniem kulturotwórczym i zawsze sprzyjało konsolidacji społeczeństwa białoruskiego. Ich zdaniem „równość religii może być tylko w sensie prawnym, lecz nie kulturalno-historycznym”³⁷, ponieważ państwo posiada prawo wybierania partnerów do współpracy spośród organizacji religijnych „z uwzględnieniem ich roli w kształtowaniu kultury kraju”³⁸. Państwo nie ma obowiązku wspierania wszystkich „bez wyboru” wyznań, ma prawo czynić to według własnego uznania³⁹. Prawdziwie demokratyczne pojmowanie równości, twierdzą nie-

1996 „nowelizacja” konstytucji z 1994 r. była tak gruntowna, że w nowej redakcji faktycznie może uchodzić za nową konstytucję, istotnie zmieniającą ustrój państwowy.

³⁵ Закон Респ. Беларусь О свободе совести и религиозных организациях, 31.10.2002 г., nr 137–3, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь” 2002, nr 123, 2/886.

³⁶ *Ibidem*. Zastanawia tu wzmianka o „Kościele ewangelicko-luterańskim”, który nigdy nie miał na Białorusi liczących się wpływów. Reformacja, protestantyzm istniały na Białorusi głównie w postaci kalwinizmu (przeważnie wśród magnatów) i arianizmu.

³⁷ Л. Е. Земляков, *Взаимоотношение государства...*, s. 291.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.* Podejmowane są też próby przedstawienia tego nowego modelu w sposób bardziej otwarty i karkołomny zarazem. Utrzymuje się m.in., że ustawa o wolności sumienia i religijnych organizacjach stanowi syntezę rudymentów polityczno-prawnej tradycji wyznaniowej istniejącej na Białorusi, „z rosyjskim Kościołem prawosławnym w roli kościoła państwowego; elementów sowieckiego modelu ateizmu państwowego, złagodzonej niektórymi тезami modelu separacyjnego; elementów modelu kooperacyjnego, charakteryzującego się współdziałaniem państwa, zachowu-

którzy zwolennicy takiego podejścia, zakłada uwzględnienie znaczenia określonego systemu religijnego dla danego narodu w procesie jego kształtowania się⁴⁰.

Ponieważ rola Kościoła prawosławnego we wspomnianym procesie jest uznana przez prawo za decydującą, spróbujemy skrótowo rozważyć główne czynniki o charakterze religijnym, które wpłynęły na proces kształtowania się narodu białoruskiego. Nie ulega wątpliwości, że w XI–XII wieku prawie całe terytorium współczesnej Białorusi znajdowało się w sferze wpływów prawosławnej tradycji chrześcijańskiej. Jednak w wiekach następnych Białoruś nie rozwijała się jako państwo jednonarodowe, z jedną religią państwową. Co więcej, ziemie białoruskie w ciągu wielu stuleci wchodziły w skład wieloetnicznych, wielowyznaniowych tworów państwowych: Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz Imperium Rosyjskiego. Począwszy od XVI wieku uległ przyspieszeniu proces polonizacji wyższych warstw WKL, którego elity dokonały wyboru na korzyść żywotniejszej polskiej kultury i bardziej wpływowego katolicyzmu. Zatem miejscowa elita nie należała do wyznania prawosławnego, a przecież właśnie ona była głównym czynnikiem kulturotwórczym. Natomiast naród, „lud prosty” od końca XVI wieku stopniowo nawracał się na unię. Po upływie dwóch stuleci rola prawosławia w rozwoju białoruskiej kultury i tradycji była już marginalna. Po rozbiorach Rzeczypospolitej proces polonizacji zastąpiony został wkrótce procesem rusyfikacji. Elity ponownie stanęły przed wyborem i przeważająca ich część znowu wybrała wpływową religię państwową. Jeśli zaś chodzi o masy ludowe, to nieliczni podówczas prawosławni pozostali przy swoim wyznaniu, natomiast unię w 1839 roku skasowano, wcielając jej wiernych do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Zaznaczyć należy, iż kultura, którą prawosławie rosyjskie krzewiło na Białorusi, była rosyjska, a nie białoruska. A zatem Białorusini historycznie nie byli narodem jednowyznaniowym i żadne z głównych dziś na Białorusi wyznań nie wpływało w sposób decydujący na historyczny proces samoidentyfikacji Białorusinów. W wieku XX prawosławie, podobnie jak inne wyznania, było w Związku Sowieckim zwalczane przez komunistów i nie wywarło większego wpływu na społeczeństwo. A więc przypisywanie mu „decydującej” roli jest niczym innym jak ekstrapolacją dzisiejszej sytuacji wyznaniowej i politycznej na odległe epoki historyczne. Trochę ponad dwadzieścia lat swobodnego rozwoju życia religijnego oraz faworyzowania prawosławia przez państwo – to zbyt krótki okres, by wyrobić w społeczeństwie nową, autentyczną tradycję. Tym bardziej, że teologia prawosławna, w odróżnieniu od katolickiej i protestanckiej, nie posiada rozwiniętej, dobrze opracowanej doktryny społecznej, uzasadniającej wartość demokracji i praw człowieka, dlatego nie koresponduje z przeważającą we współczesnej Europie tendencją rozwoju społecznego. Mimo to w ostatnich latach usiłuje się włączyć prawosławie w ideologię narodową i uczynić z Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jeden z symboli białoruskiej tożsamości narodowej.

jącego swój świecki charakter, z najbardziej wpływowymi organizacjami religijnymi względem szeregu ważnych zagadnień”. Л. Е. Земляков, Н. С. Щёкин, *op. cit.*

⁴⁰ Д. К. Безнюк, *op. cit.*, s. 78.

Bibliografia

- Awsijewicz, M. T., Ziemiakow, L. J., Sawastionok, P. N. (1999). *Rieligija w usłowijach sowriemiennych pieriemien w Bielarusi*. Minsk: Ministerstwo obrazowania Riepubliki Bielaruś, Akademiija poslediplomnogo obrazowania.
- Babosow, J. M. (2013). Sociodinamika rieligioznosti w sowriemiennom bieloruskom obščiestwie. *Sociologija*, 3, s. 62–68.
- Kniaziew, S. W., Rieszietnikow, S. N. (red). (2005). *Osnowy ideologii bieloruskogo gosudarstwa. Kurs lekcij. Cz. II*. Minsk: Akademiija uprawlenija pri Priezidentie Riepubliki Bielaruś.
- Marżaluk, I. A. (2014). Uplyu kanfiesijnaha faktara na farmirawannie etnicznej i nacyjanalnej swiadomasci nasiennictwa Bielarusi u XIV paczatku XXI stahoddziau. W: *Etnicznaja, mounaja i kulturnaja raznastajnasć u suchasnym hramadstwie. Zbornik nawukowych prac udzielnikau Miżnarodnaj nawukowa-praktycznaj kanfierencyji 29–30 maja 2014 h.* (s. 33–36). Mahilou: Ministerstwa adukacyji Riepubliki Bielaruś, Mahilouski dzarżauny uniwersitet charczawannia.
- Nowikowa, L. G. (1998). Osnownyje charakteristiki dinamiki rieligioznosti nasielenija. *Sociologiczieskije Issledowanija*, 9, s. 93–98.
- Ziemiakow, L. J. (2011). Wzaimootnoszenije gosudarstwa i konfessij w Riepublikie Bielaruś. *Problemy uprawlenija*, 4(41), s. 37–43.
- Bieźniuk, D. K. (2003). Rieligioznaja situacija w Bielarusi (opyt kompleksnogo opisania). *Sociologija*, 2, s. 72–78.

Summary

The present article seeks to analyze the religious trends in the development of the Belarusian society during the period of the transformation of the former Soviet Union, on the basis of research by Belarusian sociologists. Special attention is paid to the religions identification of the Belarusians, the strength of religious beliefs and the religions behaviour of the citizens. Analysis covers inter alia the confessional, geographical and ethnic factors, which influence the religiousness among certain groups of the population, and the mutual relationship between the State and the Church under the laws concerning the freedom of conscience. In this aspect we analyze the currently propagated idea about the “diversified” model of interaction between the State and individual denominations.

Key words: religion, Church, Belarus, religiousness of post communist societies, sociology, religious, State, religious policy

Streszczenie

W artykule podejmuje się próbę analizy zagadnienia identyfikacji wyznaniowej mieszkańców Białorusi w okresie transformacji społecznej, związanej z rozpadem ZSRS, na podstawie badań białoruskich socjologów. Wskazuje się również czynniki wpływające na tożsamość religijną ludności, stopień jej religijności oraz motywy zachowań religijnych. Zwraca się m.in.

uwagę na czynniki o charakterze wyznaniowym, geograficznym i etnicznym, ukierunkowujące religijność niektórych grup ludności. Porusza się także kwestię stosunku państwa białoruskiego do Kościoła na tle obowiązującego ustawodawstwa w zakresie wolności sumienia. W tym aspekcie omawia się lansowaną obecnie na Białorusi tezę o „zróżnicowanym” modelu stosunków państwa z poszczególnymi wyznaniem.

Słowa kluczowe: religia, wyznanie, Kościół, Białoruś, religijność społeczeństw postkomunistycznych, socjologia, wierni, państwo, polityka wyznaniowa

Рэзюме

У артыкуле, на падставе даследаванняў беларускіх сацыёлагаў, аналізуюцца праблемы канфесійнай ідэнтычнасці жыхароў Беларусі ў перыяд грамадскіх перамен у сувязі з распадам СССР. Разважаюцца фактары, якія маглі паўплываць на рэлігійнае атаясамліванне насельніцтва, ступень рэлігійнасці жыхароў Беларусі, а таксама матывы рэлігійных паводзінаў. Звяртаецца таксама ўвага на фактары канфесійнага, геаграфічнага і этнічнага характару, якія арыентуюць рэлігійнасць некаторых груп насельніцтва. Акрамя таго, у публікацыі закранаецца пытанне адносінаў беларускай дзяржавы да Царквы на фоне існуючага заканадаўства ў сферы вольнасці сумлення. У дадзеным аспекце разглядаецца папулярны ў Беларусі ў сучасны перыяд тэзіс пра „дыферэнцыраваную” мадэль адносін дзяржавы да асобных веравызнанняў.

Ключавыя словы: рэлігія, веравызнанне, Царква, Беларусь, рэлігійнасць насельніцтва былых камуністычных краін, сацыялогія, вернікі, дзяржава, канфесійная палітыка